

Олена ПЕТРУШКА

СУТНІСНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

Досліджено наукові підходи до визначення сутності державного пенсійного страхування та обґрунтовано власне визначення цього поняття. Розкрито об'єктивні передумови для функціонування державного пенсійного страхування в країні з ринковою економікою. Описано чинники, що зумовлюють попит на пенсійне страхування, а також чинники, що роблять неможливим його задоволення без участі держави.

Домінування гуманістичних цінностей на сучасному етапі розвитку земної цивілізації спонукає посилення соціальних пріоритетів у функціонуванні економічної системи. При цьому призначення фінансів полягає у забезпеченні такого розподілу й перерозподілу створеної вартості, за якого гарантуються сприятливі умови для гармонійного розвитку суспільства, а також, забезпечується конкурентоспроможність національної економіки. Досягнення цієї складної і, водночас, природної мети функціонування фінансової системи, неодмінно передбачає справедливий розподіл фінансових ресурсів між окремими людьми, відповідно до їхнього внеску у забезпечення суспільного добробуту, що гарантує кожному індивідууму нормальні умови життя.

Активна участь людини у господарському житті країни є необхідною умовою забезпечення достойного рівня добробуту як конкретного домогосподарства, так і суспільства загалом. Проте існує чимало чинників, які значно ускладнюють можливість отримання кожною людиною необхідних доходів від праці, власності чи від підприємницької діяльності впродовж усього життя. Природа людини влаштована так, що фізіологічна здатність працювати об-

межена певним віком. Складність забезпечення небідного існування в період непрацездатності зумовлена тим, що частина населення з різних причин, в тому числі й з об'єктивних, не веде достатньо інтенсивну трудову діяльність. Крім цього, далеко не завжди кожен індивід здатний рівномірно розподілити зароблені кошти на весь час свого життя, зберігши при цьому необхідний обсяг ресурсів до похилого віку. Цьому на заваді постають як психологічні особливості різних людей, так і об'єктивні труднощі управління фінансами домогосподарств в умовах високої складності функціонування сучасних фінансових систем, високої інтенсивності їх трансформацій і непередбачуваності розвитку. Рівень гуманності сучасного суспільства передбачає, зокрема, відповідальність спільноти за добробут кожного її індивіда і надання фінансової підтримки особам, які з об'єктивних причин не в змозі забезпечити небідне існування. Сприятливі збалансованій реалізації двох базових принципів побудови цивілізованого суспільства – особистої відповідальності і солідарної взаємодопомоги спроможне державне пенсійне страхування [1, 9]. Пенсії, будучи основним джерелом доходів для значної кількості людей, слугують не лише

засобом забезпечення їх нормальної життєдіяльності, а й чинником досягнення суспільної гармонії та забезпечення нормального економічного розвитку країни.

Ефективність функціонування державного пенсійного страхування значною мірою залежить від наявності відповідних науково обґрунтованих концепцій. Серед зарубіжних вчених, котрі значну увагу приділяли розвитку теоретичних положень державного пенсійного страхування, доцільно виокремити Ш. Бланкарта, Н. Борисенка, К. Гайдука, Л. Дехтяр, Т. Малеву, М. Рашида, В. Роїка, А. Соловійова, Дж. Стігліца, А. Хілмана, Р. Хольцмана. Важливі проблеми державного пенсійного страхування розглядаються у дослідженнях українських вчених, зокрема, В. Геєця, Е. Лібанової, О. Кириленко, О. Соломки, М. Ріппи, А. Федоренка, М. Шавариної, Н. Шаманської, С. Юрія. Проте в сучасних наукових дослідженнях зустрічаються відмінні підходи щодо визначення сутності основних положень державного пенсійного страхування, які не завжди належним чином теоретично обґрунтовані.

З огляду на зазначене вище, метою цієї статті є розвиток понятійного апарату державного пенсійного страхування, а також розвиток теоретичних основ цього важливого елемента пенсійної системи в умовах формування ринкових відносин.

Важливою складовою фінансової системи країни є пенсійне забезпечення, що покликане забезпечувати населення необхідними ресурсами для нормальної життєдіяльності значної кількості людей. В науковій літературі попри те, що немає єдиного визначення поняття пенсійного забезпечення, все ж відсутні принципи відмінності між поглядами провідних вчених на сутність цього явища. Як приклад найбільш повного визначення поняття пенсійне забезпечення наведемо висловлювання російський вченого, автора підручника "Пенсійне забезпечення" Н. Ю. Борисенка.

Так, вчений вважає, що пенсійне забезпечення як економічна категорія є грошовими відносинами з приводу розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, доходів від зовнішньоекономічної діяльності і частини національного багатства з метою формування грошових коштів для матеріального захисту населення від соціального ризику втрати трудового або іншого постійного доходу для працюючих – внаслідок втрати працездатності при настанні старості, інвалідності; для непрацездатних членів сім'ї – внаслідок інвалідності, втрати годувальника; для окремих категорій працюючих – після досягнення встановленого стажу роботи у визначених сферах трудової діяльності [2, 15]. Схоже визначення запропонувала український науковець О. М. Соломка: пенсійне забезпечення – це системи інститутів (правил і організацій) та механізмів їх взаємодії, що акумулюють кошти через розподільчий (оподаткування) та нагромаджувальний (страхування) канали, амортизують наслідки соціальних ризиків, що прогножуються (зміна матеріального стану працюючих та інших категорій громадян внаслідок настання старості, інвалідності, втрати годувальника) відповідно до визначених соціальних технологій та національних правил, які мінімізують наслідки зміни матеріального становища [3, 4]. Як видно із наведених визначень, поняття пенсійного забезпечення є складною системою, яка шляхом розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, а також інших складових національного багатства, передбачає мінімізацію наслідків соціальних ризиків, спричинених втратою працездатності, настання інвалідності або втрати годувальника.

На сучасному етапі розвитку людства провідна роль у пенсійних системах країн належить державному пенсійному страхуванню. Впродовж нетривалого періоду еволюції (перша в світі загальнодержавна система пенсійного страхування була ство-

рена в Німеччині канцлером Отто фон Бісмарком у 1889 р. [2, 20]), державне пенсійне страхування посіло провідне місце у системах соціального захисту населення розвинених країн. Успішний його розвиток позитивно вплинув на подолання бідності в цих державах та був вагомим чинником значного зростання рівня життя упродовж останнього століття.

З метою дослідження теоретичних основ державного пенсійного страхування доцільно з'ясувати економічний зміст цього терміна. Слід зазначити, що поняття “державне пенсійне страхування” широко застосовується у сучасній науковій літературі. Так, у підручнику “Соціальне страхування” (С. І. Юрій, М. П. Шаварина, Н. В. Шаманська) поняття “пенсійне страхування” визначається як гарантована державою система заходів щодо забезпечення громадян у старості, на випадок хвороби, втрати працездатності [4, 58]. Перевагою цього визначення є його лаконічність і, водночас, чіткість окреслення основних елементів державного пенсійного страхування. Проте застосовувати визначення державного пенсійного страхування у такому вигляді у спеціальному науковому дослідженні, на нашу думку, недоцільно, оскільки в ньому не вказано специфічних джерел формування ресурсів забезпечення громадян, а також не конкретизовано словосполучення “випадок хвороби” і “втрати працездатності”, що дає змогу доволі широко трактувати запропонований термін.

Оригінальне визначення пенсійного страхування наводить Л. Г. Стожок. Цей вид страхування вона трактує як складну підсистему, яка поєднує економічні, соціальні та правові інститути, призначені для реалізації інтересів і потреб стосовно захисту різних верств населення. З економічної позиції пенсійне страхування розглядається як інститут соціальної політики. З соціальної – як складова системи соціального страху-

вання, і як форма соціального захисту, яка дозволяє, у випадку настання соціальних ризиків, зберегти необхідні стандарти рівня та якості життя непрацездатного населення. З правових аспектів пенсійне страхування трактується як система юридичних норм, які регулюють соціальний захист населення при настанні страхових випадків, передбачених законодавством [5, 6]. Слід зазначити, що деякі формулювання у запропонованому визначенні мають загальний характер, що не дає змогу за ними ідентифікувати саме пенсійне страхування. Наприклад, незрозуміло якого саме непрацездатного населення, адже в окремих випадках фінансове забезпечення потреб непрацездатного населення відбувається за рахунок ресурсів інших складових соціального страхування, як от страхування від нещасних випадків на виробництві, або страхування на випадок захворювань. Ще загальніше трактування пенсійного страхування наведено з позиції правових аспектів, адже визначення “регулюють соціальний захист населення при настанні страхових випадків, передбачених законодавством” дає змогу розуміти дуже широкий спектр видів страхування. Незважаючи на певні неточності у запропонованому тлумаченні пенсійного страхування, важливим є розуміння його як багатогранного явища, яке містить економічні, соціальні та правові складові.

Внеском у розвиток понятійного апарату пенсійного страхування була запропонована дефініція цього поняття відомим російським вченим В. Д. Роїком. Так, соціальне пенсійне страхування трактується ним як економічні відносини суб'єктів трудових відносин (працівників і роботодавців) з приводу компенсації наслідків соціальних ризиків, котрі призводять до повної або часткової втрати заробітку (старість, втрата годувальника й інвалідність) і спричиняють зміни матеріального станови-

ща і пов'язаного з цим соціального статусу працівників і їх сімей [6, 349]. На наш погляд, перевагами цього визначення є вдале окреслення сфери відносин суб'єктів державного пенсійного страхування, як відносин з приводу компенсації наслідків соціальних ризиків. Важливою для розуміння природи державного пенсійного страхування є зазначена підстава для надання допомоги, а саме: повна або часткова втрата заробітку, що спричиняє зміни матеріального становища і пов'язаного з цим соціального статусу працівників і їх сімей. Оскільки В. Д. Роїк вказав на те, що пенсійні виплати мають компенсувати втрату заробітку, ним окреслено також мінімальний розмір таких виплат. Незважаючи на очевидні позитивні властивості запропонованого російським вченим визначення державного пенсійного страхування, на нашу думку, воно значно виграло б, якби серед суб'єктів пенсійного страхування було зазначено також ще й державу. У запропонованому визначенні, на нашу думку, необґрунтовано упущено такі важливі властивості державного пенсійного страхування, як обов'язковий і загальний характер.

Варто зазначити, що у вітчизняній економічній літературі часто у схожому за змістом значенні до поняття "державне пенсійне страхування" вживається термін "державне пенсійне забезпечення". Багато дослідників пенсійних систем країн на території колишнього СРСР часто ототожнюють поняття "державного пенсійного страхування" і "державного пенсійного забезпечення". Використання цих двох термінів як синонімів зустрічається в дослідженнях М. Гура [7], М. Рашида, Л. Томпсона, Х. фон Герсдорфа, О. Зотової [8], М. Малевої та О. В. Синявської [9], Л. С. Дегтяр [10, 75–93]. К. Гайдука, Д. Слабченко [11] та ін. На нашу думку, застосування цих двох термінів можливе лише в обмежених випадках, оскільки між ними все ж існує принципова відмінність. Характерними рисами фун-

кціонування системи пенсійного страхування є домінування страхових методів у формуванні та використанні ресурсів пенсійного фонду, які передбачають наявність зв'язку між сплатою страхових внесків і розміром одержуваних пенсійних виплат. Історія розвитку пенсійних систем містить також факти, коли основним джерелом виплат пенсій були не страхові внески працівників і роботодавців, а загальні надходження бюджету. При цьому розмір пенсійних виплат визначається не величиною страхових внесків працівників, а встановлюється адміністративно в межах існуючих систем соціального забезпечення [1, 88]. Для таких моделей пенсійних систем застосування назви "пенсійне страхування" є неприйнятним, а скоріше доцільно застосувати термін "державне пенсійне забезпечення".

Пенсійні системи розвинених держав з самого початку їхньої еволюції розвивалися на засадах страхування. Період зародження пенсійного страхування припав на активний розвиток громадянського суспільства, яке потребувало нових механізмів захисту окремих індивідів від несприятливих обставин. В таких умовах пенсійне страхування забезпечувало умови для збереження достойного доходу працюючим і гарантування лише мінімального рівня забезпечення життєдіяльності людини в інших випадках. Це сприяло розвитку індивідуальної відповідальності людини за своє майбутнє і майбутнє сім'ї, реалізувати яку можна було шляхом пенсійного страхування. На інших принципах відбувалося становлення пенсійної системи Радянського Союзу. Було сформовано соціалістичну модель соціального страхування, що базувалася на централізації фінансових ресурсів, які акумулювалися і витрачалися за єдиними правилами. В таких умовах фактично було ліквідоване пенсійне страхування. Переважна частина видатків на виплату пенсій

дотувалася з державного бюджету, а сформовані механізми державного пенсійного забезпечення не передбачали тісної залежності величини пенсій від розмірів заробітної плати і страхових внесків. З побудовою такої системи державного пенсійного забезпечення соціальне страхування втратило одну із найважливіших властивостей – забезпечення зв'язку між особистою відповідальністю і правом на отримання пенсій. Таким чином, страхова солідарність була трансформована в державну знеособлену колективну допомогу, в різновид державного альтруїзму [1, 87–88].

Таким чином, на наш погляд, принципова відмінність між державним пенсійним забезпеченням і державним пенсійним страхуванням полягає у відмінній ролі людини і держави у визначенні матеріального добробуту індивідів. Державне пенсійне забезпечення передбачає широкий спектр зобов'язань держави за матеріальний добробут непрацюючого населення та нівелювання особистої відповідальності людини за розмір пенсійних виплат, натомість приватне пенсійне страхування передбачає наявність прямого зв'язку між страховими внесками та розмірами пенсійних виплат. Державне пенсійне страхування зазвичай передбачає визначальний вплив страхових внесків на розмір пенсії за умови гарантування певних мінімальних виплат усім працездатним громадянам.

Застосування ж вченими поняття “державне пенсійне забезпечення” стосовно дослідження пенсійних систем країн на території колишнього Радянського Союзу, на нашу думку, пояснюється тим, що в них нерозвинені страхові принципи формування і використання ресурсів пенсійних систем. Значна роль ресурсів бюджету у забезпеченні пенсійних виплат, відсутність чіткого взаємозв'язку між розміром страхових внесків працівників і величиною пенсій, жорстке

адміністративне регулювання пенсійних виплат, зокрема через встановлення мінімальних пенсій, одноосібна участь держави в управлінні пенсійним фондом робить пенсійну систему схожою до державного пенсійного забезпечення. З огляду на зазначене, застосування поняття “державне пенсійне забезпечення” стосовно аналізу практики функціонування пенсійної системи України, як і інших колишніх республік СРСР, є цілком допустимим і оправданим.

Визначаючи склад понятійного апарата наукового дослідження, ми виходили, насамперед, з необхідності наукового дослідження, пріоритетних проблем розвитку пенсійної системи України. Як засвідчує столітній зарубіжний досвід, найефективнішою формою забезпечення матеріального добробуту в старості є пенсійні системи, що базуються на страхових засадах. Пенсійне страхування, яке сьогодні застосовують у всіх розвинених державах, ефективно виконує низку важливих завдань щодо регулювання економічного і суспільного розвитку. З огляду на зазначене, стратегічні вектори розвитку пенсійної системи України на законодавчому рівні визначено як розвиток страхових принципів у функціонуванні пенсійної системи і становлення повноцінного пенсійного страхування в нашій державі. Це передбачає також загальна тенденція зміцнення ринкових засад у функціонуванні економіки країни, а також позитивні процеси формування громадянського суспільства у нашій державі.

Таким чином, комплексне дослідження теоретичних і практичних аспектів функціонування державного сегмента пенсійної системи України доцільно здійснювати в межах концепції державного пенсійного страхування. Окрім того, що це відповідатиме інституційному середовищу функціонування і розвитку пенсійної системи України, це дасть змогу також застосову-

вати необхідні теоретичні напрацювання провідних вчених у сфері соціального страхування. Адже, такі відомі економісти, як Ш. Бланкарт [12, 415–423], Дж. Стігліц [13, 396–418], А. Хілман [14, 380–404] та ін. проблематику участі держави у пенсійній системі досліджували в межах пенсійного страхування.

З урахуванням дослідження сутності поняття пенсійного страхування у фінансовій науці, переваг і недоліків відомих дефініцій, запропонуємо його власне трактування, яке дасть змогу застосовувати сучасні підходи до дослідження теоретичних основ цієї проблеми, а також ґрунтовно проаналізувати практику формування і використання ресурсів державного пенсійного страхування в нашій державі. Таким чином, державним пенсійним страхуванням будемо вважати регламентовані державою економічні відносини суб'єктів трудових відносин (держави, працівників і роботодавців), що передбачають компенсацію наслідків соціальних

ризиків, котрі призводять до повної або часткової втрати заробітку для працюючих – внаслідок втрати працездатності при настанні старості, інвалідності; для непрацездатних членів сім'ї – внаслідок інвалідності, втрати годувальника; для окремих категорій працюючих – після досягнення встановленого стажу роботи у визначених сферах трудової діяльності, внаслідок чого відбувається погіршення матеріального становища і пов'язана з цим зміна соціального статусу осіб і членів їхніх сімей.

Для з'ясування теоретичних засад державного пенсійного страхування важливо визначити основні чинники, що зумовлюють об'єктивну необхідність цього важливого інституту соціальної політики. На нашу думку, усі чинники доцільно розмежувати на дві групи, залежно від їхнього впливу на розвиток потреби в матеріальному забезпеченні осіб у старості, а також залежно від можливості забезпечити таку потребу суб'єктами ринкової економіки (рис. 1).

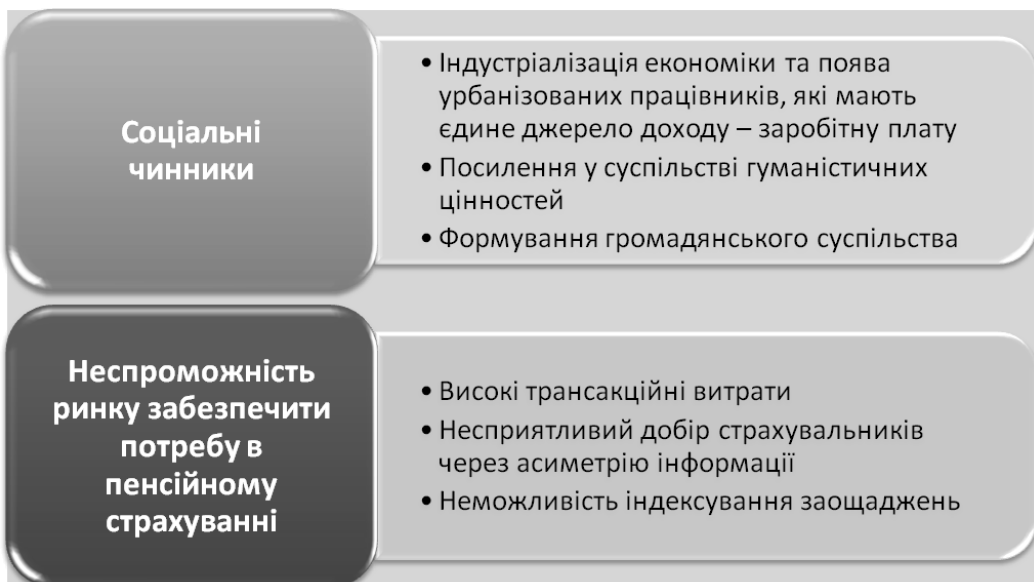

Рис. 1. Основні чинники, що зумовлюють об'єктивну необхідність державного пенсійного страхування.

* Складено на основі [2, 12–13; 1, 65–67; 13, 402–406; 14, 397–403].

Першу групу чинників, що обумовлюють об'єктивну необхідність, становлять ті, які, власне, зумовлюють попит суспільства на соціальний захист. Участь населення в економічних процесах трансформувалася разом з удосконаленням суспільного виробництва, розвитком продуктивних сил, появою нових форм зайнятості населення та ін. Із розвитком індустріального виробництва відбулася докорінна зміна системи соціальних взаємозв'язків у суспільстві – зайняте населення, змінивши місце проживання, втрачало притаманні тодішньому суспільству можливості захисту в старості (допомога сім'ї, общини). В таких умовах з'являлася потреба у принципово новій формі соціального захисту, що базувалася б на самовідповідальності й особистій передбачливості [2, 13]. Велика чисельність індивідуальних ризиків опинитися в злиднях після закінчення трудової кар'єри переростала у значний за своїми розмірами соціальний ризик, який загрожував не лише стабільному економічному розвитку країн, а й існуванню тодішніх держав. Таким чином урбанізований спосіб життя, велика залежність працівника від наявності заробітної плати, а також втрата міцних матеріальних зв'язків між поколіннями у складі сім'ї обґрунтовує потребу в системах соціального захисту непрацездатних осіб.

Необхідною умовою запровадження системи заходів, спрямованих на усунення соціальних ризиків була гуманізація суспільства і розвиток у ньому почуття солідарності. В таких умовах суспільство прагнуло реалізувати розвинуту відповідальність за долю кожного індивіда, який з об'єктивних причин не може самостійно заробляти необхідні ресурси і забезпечити невідне існування. Слід зазначити, що значною мірою ефективність сучасних систем державного пенсійного страхування визначається рівнем гуманності та солідарності суспільства.

Ще однією важливою необхідною умовою розвинутого державного пенсійного страхування є сформоване громадянське суспільство. На думку авторитетного вченого В. Д. Роїка, саме громадянське суспільство руйнує монополію держави у сфері соціального захисту [1, 115]. Громадянське суспільство є тією силою, яка спроможна збалансувати інтереси населення, роботодавців і держави в управлінні фінансами державного пенсійного страхування, що є необхідною умовою його сталого розвитку. Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства несе загрозу ухвалення нерациональних, соціально несправедливих рішень щодо формування і використання ресурсів державного пенсійного страхування.

В індивідів існує чимало потреб, які ефективно забезпечуються в умовах ринкової економіки без участі держави. Проте, коли мова йде про пенсійне страхування, то існує група чинників, які обґрунтовують обмеженість суб'єктів ринкової економіки ефективно забезпечити суспільний попит на згаданий вид послуг. Цим самим пояснюється необхідність участі держави у цій сфері і необхідність функціонування державного пенсійного страхування (рис. 1).

Одним з чинників неефективності приватного пенсійного страхування, що перешкоджає охопленню цим видом послуг максимальної кількості споживачів, на думку лауреата Нобелівської премії Дж. Стігліца, є високі трансакційні затрати. Вчений наводить аргументи, які засвідчують високі адміністративні затрати у приватному пенсійному страхуванні (які часто пояснюються значними комісійними виплатами агентам). Так, якщо у соціальному забезпеченні адміністративні затрати становлять менше, ніж 2% від виплат, то приватні страхові компанії витрачають 1 долар адміністративних витрат, виплачуваних дивідендів (прибутків) та податків на кожні 2 долара пенсійних

виплат [13, 402]. На нашу думку, в умовах нерозвинутого ринку пенсійного страхування і низького рівня охоплення такими послугами населення, що можна спостерігати в країнах з транзитивною економікою, рівень трансакційних затрат є значно вищим, ніж в розвинених державах. У зв'язку з цим можна стверджувати про наявність вагомого аргументу на користь розвитку державного пенсійного страхування.

На заваді повноцінного забезпечення суспільства послугами пенсійного страхування ринковими структурами постає проблема несприятливого добору страховальників. Несприятливий добір має місце тоді, коли люди знають про себе більше, ніж агенти, які їх страхують. Якщо індивіди матимуть більше інформації про очікувану тривалість свого життя, ніж страхові компанії, то люди з меншою імовірністю одержати страхові виплати будуть намагатися забезпечити страхування. У зв'язку з цим такі особи покидатимуть страховий пул, а залишатимуться там ті люди, котрі мають більшу імовірність отримати очікувані страхові виплати. Через несприятливий добір попит на приватне страхування обмежується людьми з відносно високою імовірністю отримання страхових виплат. Це може призвести до краху ринку приватного страхування [14, 397]. Частково цю проблему можна вирішити, якщо відмінності в очікуванні тривалості життя різних осіб можна легко визначити. В цьому випадку проблему несприятливого відбору можна вирішити шляхом диференційованого встановлення страхових премій, які відображали б цю очікувану тривалість. Однак навіть в цьому разі існують певні труднощі у пенсійному страхуванні, оскільки частина експертів вважає принизливим встановлення більших сум премій для індивідів з поганим здоров'ям [13, 404]. Зважаючи на це, асиметрія інформації є складною про-

блемою у функціонуванні ринку пенсійного страхування, а виходом із цієї проблеми є запровадження обов'язкового державного пенсійного страхування.

Ще одним суттєвим обмеженням приватного пенсійного страхування є складність індексування пенсійних виплат. При цьому часто буває складно забезпечити дохід на пенсійні внески не менший, ніж рівень інфляції. З метою убезпечити пенсійні вклади від знецінення страхові компанії іноді розміщують акумульовані ресурси на ринку цінних паперів. Однак, як свідчить практичний досвід, динаміка вартості цінних паперів далеко не завжди переважає динаміку інфляційних процесів, крім того така діяльність пов'язана зі значним ризиком, особливо в умовах глобальної нестабільності. В таких умовах держава більше спроможна гарантувати страхування від ризику інфляції, оскільки вона може виконати взяті зобов'язання, підвищивши податки або ж розподіливши свої зобов'язання між поколіннями, зокрема шляхом збільшення державного боргу [13, 403]. Ще більша складність забезпечити необхідний дохід на пенсійні вклади існує в країнах з транзитивною економікою, адже в них спостерігається значно більша нестабільність ринків цінних паперів, до того ж в таких державах складніше прогнозувати рівень інфляції.

Таким чином, державне пенсійне страхування є об'єктивною потребою сучасного суспільства, задовольнити яку в інший спосіб неможливо. Лише завдяки всеохоплюючому і загальнообов'язковому характеру можна повноцінно реалізувати захист непрацездатного населення. Оскільки право ухвалювати рішення щодо запровадження обов'язкових зборів належить винятково державі, то саме їй відведена провідна роль в організації пенсійного страхування.

Література

1. Роик В. Д. *Основы социального страхования: организация, экономика и право: Учебник.* – М.: Изд-во РАГС, 2007. – 456 с.
2. Борисенко Н. Я. *Пенсионное обеспечение: Учебник.* – М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К°", 2010. – 576 с.
3. Соломка О. М. *Пенсійне забезпечення в системі соціального захисту населення: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук.* – Х., 2006. – 18 с.
4. Юрій С. І., Шаварина М. П., Шаманська Н. В. *Соціальне страхування: Підручник.* – К.: Кондор, 2006. – 464 с.
5. Стожок Л. Г. *Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування в системі соціальної політики: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к. е. н.* – К., 2007. – 20 с.
6. Роик В. Д. *Преувеличить старость в радость: Основы жизнедеятельности населения в пожилом возрасте.* – М.: МИК, 2008. – 432 с.
7. Гура М. *Пенсійна реформа: Виклик для України / За ред. Марчіна Свенціці, Інни Чапко, Анастасії Ермошенко.* – К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2008. – 68 с.
8. Рашид М. *Реформа системы пенсионного обеспечения в России: структура и реализация / Мансура Рашид, Лоуренс Томпсон, Херманн фон Герсдорф, Елена Зотова; Пер. с англ.* – М.: Издательство "Весь Мир", 2003. – 120 с.
9. Малеева Т. М., Синяевская О. В. *Пенсионная реформа в России: история, результаты, перспективы: Аналитический доклад.* – М.: Поматур. – 2005. – 76 с.
10. Дегтяр Л. С. *Российская пенсионная реформа в контексте мирового опыта // Проблемы прогнозирования.* – 2002. – № 6. – С. 75–93.
11. Гайдук К., Слабченко Д. *Реформы пенсионных систем: обзор наиболее важных аспектов.* – Минск: Исследовательский центр ИПМ, 2008. – 15 с.
12. Бланкарт Ш. *Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки: Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова.* – К.: Либідь, 2000. – 654 с.
13. Стігліц Дж. Е. *Економіка державного сектора: Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський.* – К.: Основи, 1998. – 854 с.
14. Хилман А. *Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления: Учеб. пособие: Пер. с англ. / Науч. ред. пер. В. В. Бусыгин, М. И. Левин.* – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2009. – 879 с.